

ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Безклубий І.

(доктор юридичних наук)

Анотація. У статті досліджено актуальні питання правової відповідальності.

Аннотация. В статье исследованы актуальные вопросы правовой ответственности.

Annotation: The actual questions of law responsibility are researched in the article.

В юриспруденції є чимало основоположних категорій, що формують окремі правові інститути, які, в свою чергу, забезпечують належне застосування правових норм. Значна кількість статей Конституції України так чи інакше пов'язана з правовою відповідальністю як загального, так і галузевого характеру. Чи достатньо підстав для того, щоб розглядати відповідальність як правовий інститут? Це питання здебільшого виникає в межах окремих галузей права, проте на законодавчому рівні формується цілісна система спеціальних норм права, які забезпечують належне застосування механізму відповідальності того чи іншого виду. Водночас існують загальні доктринальні принципи, які є концептуальними для будь-якого з окремих видів юридичної відповідальності та виводять правову відповідальність на рівень комплексного міжгалузевого правового інституту. Цей правовий інститут є найбільш суттєвим у системі норм чинного законодавства України. У правозастосовній практиці реалізація норм інституту юридичної відповідальності має свої особливості, пов'язані з наявністю великої кількості як позитивних новел, так і прогалин, у чинному законодавстві.

Інститут відповідальності як соціальне явище потребує глибокого філософського осмислення, цілісного правового тлумачення та системного нормативного вдосконалення. Багато провідних українських вчених досліджує цю проблему, а саме: П. Андрушко, Ю. Баулін, І. Гриценко, І. Кантафарова, Т. Ківалова, А. Козловський, В. Колісник, В. Костицький, М. Костицький, М. Краснова, Н. Кузнецова, М. Никифорак, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Скаун, О. Тихомиров, О. Харитонова, Є. Харитонов та інші.

На доктринальному рівні ставлення до інституту відповідальності здебільшого набуває догматичного характеру та, як правило, не передбачає альтернативних підходів до його розуміння. На догматичний характер цього інституту вказує те, що більшість вчених розглядають юридичну відповідальність через дихотомію її позитивної та негативної складових. При цьому тривалість поглядів неспівставна з поняттям «догма», оскільки сталий підхід до поняття «юридична відповідальність» сформувався лише в другій половині ХХ століття. Саме в цей час відбувається пошук поняття «юридична відповідальність». У теорії права соціологічний підхід стає основним у сприйнятті суті інституту відповідальності. Разом з тим, чимало теорій правової відповідальності залишаються за лаштунками наукових досліджень. У силу недостатнього теоретичного обґрунтування даний інститут лише поволі розвивається та найчастіше досліджується в межах галузевого спрямування. При цьому класичний поділ юридичної відповідальності на три види вже давно став затісним для вчених і практиків. Сьогодні ми бачимо, що коло окремих видів юридичної відповідальності розширене і відкрите для наукових розробок. Хоча, на наш погляд, введення в науковий та законодавчий обіг нових видів відповідальності недостатньо обґрунтоване. З огляду на це, постає питання про необхідність наукового дослідження класифікації та міри застосування правової відповідальності.

Більшість дослідників погоджуються з основними елементами юридичної відповідальності, але їхнє розуміння суті цього інституту різне. Є пропозиції розглядати відповідальність як «процедуру застосування засобів державного примусу», «форму державного примусу», «міру покарання», «санкцію», «зобов'язання», «правовідносини», «обов'язок», «відшкодування», «зання втрати благ», «кару» тощо [1]. Такий різноплановий підхід учених до поняття юридичної відповідальності зумовлений рядом

об'єктивних і суб'єктивних чинників. Напевно, саме це і не дає чіткого розуміння того, що таке відповідальність в юриспруденції? Можливо. Проте, невизначеність поняття тягне за собою величезний ланцюг дискусійних питань щодо правової природи відповідальності; юридичної відповідальності держави, юридичних осіб, суб'єктів публічної влади; проблем колективної відповідальності; стадій юридичної відповідальності та складу правопорушення; співвідношення відповідальності та правозастосування; моменту виникнення юридичної відповідальності; відповідальності без вини; застосування міри покарання; впливу юридичної відповідальності на динаміку цивільного зобов'язання; підстав звільнення від відповідальності тощо.

Окремі правові інститути впритул наблизилися до інституту відповідальності. Тенденції реалізації прав та свобод людини дозволяють спрогнозувати можливі зловживання суб'єктивними правами, а самі факти зловживання правами за своєю природою, скоріш за все, потрібно розглядати як правопорушення, які тягнуть за собою відповідальність. Також наближена до відповідальності процедура люстрації, що застосовується в демократичних державах.

Усвідомлення однієї лише правової складової недостатньо для повного розуміння досліджуваного інституту. Для визначення його суті важливе значення мають чимало інших чинників, серед яких помітну роль відіграють історичний, філологічний, соціологічний, психологічний тощо. Так, наприклад, при дослідженні історичної складової правової відповідальності насамперед виникає запитання, де шукати її витоки?. Як правило, вчені спрямовують свої погляди на римське право. Проте є сумніви щодо римського походження інституту відповідальності. Хоча, як зазначав у своєму творі «Про закони» видатний філософ, оратор, політичний діяч Марк Тулій Ціцерон, якщо в часи правління Тарквінія (п'ятий цар у Римі – *розрядка наша І.Б.*) в Римі не було писаного закону про образу честі, то це зовсім не значить, що Секст Тарквіній не переступив віковичного закону, вчинивши насильство над Лукрецією, дочкою Триціпітіна (традиційно вважається, що це послужило приводом до повстання і вигнання царів) [2]. Адже цей віковичний закон був розумом, який походить від природи, і який спонукає до чесних справ та відвертає від злочинів; розумом, який починає бути законом не тоді, коли він набуває письмової форми, а вже тоді, коли виникає. А виникає він одночасно з божественною думкою. Тому справжній і перший закон (здатний наказувати і забороняти) є прямим розумом всевишнього Юпітера [3]. Така природна форма реалізації права у Стародавньому Римі передбачала застосування відповідальності за правопорушення шляхом санкціонування кровної помсти з метою задоволення інтересів потерпілого. Мірою відповідальності був *talio*. Це було справедливо. Лише після того, як зникає уявлення про кровну помсту, формується інститут *obligationes ex delicto*. При цьому *delicta* та *crimena* розрізнялися лише за класифікацією порушених інтересів (відповідно, приватних та публічних). Перше тягло за собою відшкодування шкоди, друге – передбачало публічність покарання. Один з сучасних підходів до визначення відповідальності – через поняття «зобов'язання» – і походить з римського права.

На філологічному рівні виникає дискусія навколо того, який термін краще застосовувати: «юридична відповідальність» чи «правова» (або «правна») відповідальність? Ця на перший погляд філологічна проблема насправді є суто правовою. Адже для поняття, яке охоплює дві складові відповідальності (позитивну та негативну [4]), прикметник «юридична» є завузьким. Цей прикметник буде доречним лише в контексті негативної відповідальності, яка відповідно до норми закону застосовується до особи за вчинене нею в минулому правопорушення. На думку професора М. Вітрука, правова відповідальність лежить в основі юридичної відповідальності. Правова відповідальність – це відповідальність, що встановлюється у відповідності з вимогами ідеального (природного) права, його цінностей. Вона тісно пов'язана з принципами свободи, справедливості та рівності [5]. Така вихідна наукова позиція найбільш прийнятна для розуміння суті співвідношення правової та юридичної відповідальності.

Специфіка соціологічного аспекту відповідальності зумовлена побудовою на межі гуманітарних наук антропоцентристського концепту. Поняття «відповідальність» має сенс лише щодо таких явищ, які в тій чи іншій мірі залежать від свідомості, волі та бажання людини. На думку О. Зінов'єва, якщо певний процес не залежить від людей, немає сенсу вести мову про їхню відповідальність за перебіг та результати цього процесу [6]. Соціологія права, досліджуючи певні соціальні процеси, закони суспільного розвитку, структуру суспільства тощо, продукує ідеї з позиції захисту людської особистості та її духовної незалежності. І тут аналіз проблеми «свобода та відповідальність» відіграє ключову роль. Проблема співвідношення свободи та відповідальності стає методологічною основою теорії відповідальності.

У контексті зазначених чинників важливою є також психологічна складова, яка насамперед пов'язана з виною правопорушника та мотивами його негативної поведінки, що об'єктивно пов'язані з дією або бездіяльністю людини, тобто фізичної особи. Разом з тим, застосування норм правової відповідальності до юридичних осіб час від часу породжує наукову дискусію про неможливість такого застосування до будь-якої юридичної фікції, особливо якщо мова йде про кримінальну відповідальність юридичної особи. Так, за Е. Белінгом, злочин – це насамперед діяння людини, відповідно, визначенню злочину повинне передувати визначення поняття діяння. Під діянням людини Белінг розуміє поведінку людини в двох формах: активна (дія) та пасивна (бездіяльність). При цьому до злочинної поведінки можуть бути віднесені тільки вольові, усвідомлені діяння людини. Оскільки злочин – діяння людини, суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа [7]. Якщо юридичну особу розглядати як одну з багатьох фікцій, то застосування до неї правових норм за певне правопорушення є нічим іншим, як фіктивною відповідальністю, мета якої – приховати протиправні дії власника або представника відповідного утворення та перекласти вину на юридичну особу (фікцію?!), що цілком неприродно. За таких обставин постає питання, чи не слід розглядати як фікцію саму відповідальність?

Наведені чинники, які на перший погляд далекі від юриспруденції, безперечно мають вихід на правову основу досліджуваного поняття та в тій чи іншій мірі відображаються на його змісті.

Сутність такого правового явища, як відповідальність, потрібно досліджувати з точки зору розуміння суспільством визначального положення в системі поглядів на право, тобто розуміння ідеї права, яка в свою чергу формує парадигму суспільного буття спільноти.

Пошук ідеї права триває. Лише час від часу вчені звертаються до тієї чи іншої правової теорії для того, щоб провести дискусію, визнати чи відхилити запропоновану концепцію та рухатися далі в пошуку істини. Так, на думку Т. Оноре, одним із шляхів досягнення суспільством стабільності та процвітання є створення офіційної системи примусу. «Якщо люди не підкоряються правилам, закон погрожує їм чимось неприємним (це часто називають санкцією) – покаранням або вимогою сплатити компенсацію. Ідея полягає в тому, що в системі «робіть те й не робіть того» люди можуть жити більш спокійно. А завдяки цьому вони краще ставляться один до одного» [8]. Підґрунтям для запропонованої Т. Оноре правової ідеї є теорія нормативізму. Прихильники цієї теорії ставлять перед собою завдання з'ясувати суть права, яка пов'язана з категорією норми. Їхнє вчення наближене до догматичної теорії XIX століття, проте не розглядає норми лише як предмет систематизації та аналізу. Так, відповідальність розглядається як відношення фізичної особи, до якої застосовується примусовий акт, до делікту, скоєного нею. Той факт, що правовий порядок зобов'язує когось до відшкодування завданих збитків, на думку Г. Кельзена, може бути описаний таким правовим твердженням: «Коли який-небудь індивід завдає комусь іншому збитків, не виправляючи при цьому заподіяної шкоди, тоді належить спрямувати примусовий акт як санкцію на майно того індивіда, себто примусово забрати в того індивіда майно, аби ним відшкодувати потерпілому

індивідові збитки, яких він зазнав» [9]. Саме принцип *Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* [10] є наслідком правового позитивізму. Кожний наступний підхід до розуміння права – це суцільний компроміс між тією чи іншою теорією з виходом на суть права як систему загальнообов'язкових, формально визнаних норм, що регулюють суспільні відносини, або як самі суспільні відносини.

Не буде відкриттям те, що в основі правової ідеї лежить один з найбільш важливих принципів творення та тлумачення права, який відіграє суттєву роль у праворозумінні, – *Aequitas*. А можливо, справедливість є суттю правової ідеї? *In omnibus, maxime tamen in iure aequitas spectanda est* [11]. Справедливість надає праву сили та визначеності, що впливає на ставлення фізичної особи до правопорядку. Саме у цьому зв'язку позитивна відповідальність може розглядатися на рівні правового принципу, що забезпечую належне здійснення суб'єктивних прав та обов'язків людини і застерігає не тільки від внутрішніх, але й від зовнішніх, соціальних конфліктів.

Література:

1. Див.: Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность: (Очерк теории). – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 83; Лейст О.Е. Понятие юридической ответственности / В кн. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. – Изд. 2-е, перераб. и доп. // Отв. ред. проф. М.Н. Марченко.– Том 3. – М.: ИКД «Зерцало – М», 2002. – С. 468; Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. – М.: Статут, 2001. – С. 310-312; Теория государства и права: Учебник / Под ред. М.Н. Марченко. – М.: Издательство «Зерцало», 2009. – С. 828; Марченко М.Н. Теория государства и права: учебн., 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – С. 632; Йоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. – М., 1961. – С. 315-317; Олейников С.М. Поняття юридичної відповідальності / В кн. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – С. 375; Бобровник С.В. Юридична відповідальність: поняття, природа, сутність / В кн. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 502; Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2006. – С. 431; Гойман В.І. Юридическая ответственность: понятие, признаки, принципы и виды / В кн. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 1994. – С. 204.

2. Цицерон, Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів / Пер. з лат. Володимир Литвинов. – К.: Основи, 1998. –С. 417.

3. Там само. – С. 189.

4. На думку Олега Безклубого, у контексті цієї теорії, саме такі слова мають вживатися щодо відповідальності, а не проспективна та ретроспективна відповідальність. Іноді вважають, що проспективна відповідальність темпорально охоплена лише часом до вчинення правопорушення, а ретроспективна відповідальність – часом після вчинення правопорушення. Однак, позитивна відповідальність повинна існувати завжди. Винятковим явищем є існування позитивної відповідальності невіддільно від правопорушення, тобто під час правопорушення (відмова від скоєння правопорушення на будь-якій його стадії, за винятком стадії замаху (незакінченого або закінченого замаху) та стадії закінченого злочину) або після правопорушення (наприклад, дієве каяття). Негативна відповідальність може наставати під час скоєння правопорушення (негативна відповідальність за готування до злочину, замах на злочин) та після скоєння правопорушення (негативна відповідальність за закінчений злочин). Дискусійним є питання відносно можливості існування негативної відповідальності до або замість скоєння правопорушення.

5. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности / Н.В. Витрук. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Норма, 2009. – С. 26.
6. Зиновьев А.А. Логическая социология: избранные сочинения. – М.: Астрель, 2008. – С. 404-405.
7. Beling E. Die Lehre vom Verbrechen. Tubingen. – 1996. – S. 7.
8. Оноре Т. Про право: Короткий вступ / Пер. з англ. – К.: Сфера, 2004. – С.7.
9. Кельзен Ганс. Чисте правознавство: 3 дод.: Пробл. Справедливості / Пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – С. 145.
10. З лат.: «Немає злочину без закону, немає кари без закону».
11. З лат.: «У всіх справах, а найбільшою мірою у праві, необхідно керуватися справедливістю». (Paul., D. 50, 17, 90.).